

ВСТУП

Життя кожного народу у всіх його проявах відображається в його мистецтві. Своєрідність мистецтва кожного етносу визначається соціально-економічними умовами праці та побуту, а також особливостями природних умов, у яких живе той чи інший народ. До того ж творчість кожного народу базується на власних національних традиціях.

Педагогічна наука визнає велике виховне значення народної творчості, яка зацікавлює учнів 1–7 класів, спонукає до художнього сприйняття, сприяє розвитку естетичних смаків і суджень. Серед великої кількості засобів, які сприяють всебічному вихованню дітей, суттєве місце посідає народне декоративно-прикладне мистецтво, що розкриває перед дітьми безмежний світ краси і мудрості.

Важливу роль декоративно-прикладного мистецтва у вихованні дітей підкреслювали вчені Н.П. Сакуліна, Є.А. Фльоріна, Н.А. Ветлугіна, Є.І. Ігнат'єв, Е.І. Васильєва та інші. Вони відзначали, що знайомство з творами народної творчості пробуджує в дітей перші яскраві образні уявлення про Батьківщину, її культуру, сприяє вихованню патріотичних почуттів, залучає до сві-

ту прекрасного. Твори народного мистецтва можуть відіграти значну роль у розвитку художньо-творчих здібностей учнів, їхньої уяви, ініціативи та самостійності, а також художнього смаку та індивідуальних художніх нахилів. Естетичне виховання при спілкуванні з творами народного мистецтва, із самим процесом виготовлення художніх виробів, формування, уміння створювати і розуміти їх зміст є важливим засобом для загального розвитку дітей, виховання в них здорових моральних основ, поваги до праці, пізнання самого себе.

Особливу зацікавленість викликає вивчення питань про широке застосування в роботі вчителя зразків місцевого декоративно-прикладного мистецтва, які можуть служити засобом не тільки естетичного, а й всебічного розвитку.

Знайомство з надбанням українського народу, декоративно-прикладним мистецтвом, пам'ятками архітектури особливо важливе у виховному відношенні, адже це пам'ять про історію того місця, де ти живеш, та його культуру. І чим раніше виникає зацікавленість до краєзнавства, тим краще. Необхідно залучати дітей до пошукової

роботи, знаходити приклади того, як працюють художники в їхньому рідному місті або селі.

Мета цього посібника – розкрити благотворний вплив на естетичний розвиток дітей творів народного мистецтва, зокрема, внести в навчально-виховну роботу з учнями 1–7 класів на уроках декоративного малювання вивчення творів декоративно-прикладного мистецтва Сіверщини (Сумсько-Чернігівського регіону).

Своєрідність природи Чернігівської та Сумської областей значною мірою зумовила особливість побуту і мистецтва місцевих жителів. Помірний шум дрімучих лісів, тихі плеса річок Десни і Сейму спонукають до душевного спокою, шанобливого ставлення до природи. Тут починаєш розуміти причини одухотвореного віддзеркалення навколишнього світу в мистецтві Сіверського краю. Стає зрозумілим багатство образотворчих мотивів, де ми можемо зустріти у творах народних майстрів героїв стародавньої слов'янської міфології, скажімо, Берегиню. Трапляється і зображення храмів, монастирів, дзвіниць, трибанних українських церков, хат. Фантастичні інтерпретації живої природи майстрами різьблення по дереву, ткацтва, розпису, гончарства використовуються як першоджерельний матеріал, із якого шляхом образного узаконення створюються необхідні орнаментальні форми образотворення.

Спираючись у вивченні народного мистецтва на реалізацію найважливіших принципів, ми прагнемо до узагальнення методичних

засобів, визначення місця і значення художнього аналізу творів мистецтва на уроках декоративного малювання в 1–7 класах, а також до розробки критеріїв визначення рівня декоративно-художнього розвитку учнів. При цьому в кінцевому рахунку маємо на увазі стимулювання творчого розвитку особистості, образного та асоціативного мислення, уяви, пам'яті і створення власних композицій, а не просто копіювання зразків народного мистецтва.

Ми повинні допомогти дітям зрозуміти художній задум твору, з'ясувати основні принципи декоративно-прикладного мистецтва, які виявляються, по-перше, у необхідності взаємозв'язку форми предмета з його функціональним призначенням, по-друге, у співвідношенні форми й матеріалу і, по-третє, форми і композиції декоративного малюнка.

Багато предметів декоративно-прикладного мистецтва важко уявити без візерунка. У деяких видах прикладного мистецтва він невіддільний від форми й матеріалу (мереживо, килими, предмети візерунчастого ткацтва, вишивка). Злиття узору з предметом особливо виразне в роботах волокитинських майстрів. У багатьох інших видах народної творчості прикрашання виконується на готовій формі, при цьому основна умова – органічний зв'язок прикраси з формою – залишається обов'язковою для створення справді художнього виробу.

Приклади орнаментальних композицій, виконаних народними майстрами з різних матеріалів, із засто-

суванням різної техніки обробки форми предмета дозволяє вчителю просто й доступно познайомити учнів з єдністю естетичного і функціонального у створенні художнього предмета, виділити засоби декоративного узагальнення, пояснити, що кожен предмет створюється для людини та існує в тісному взаємовідношенні з іншими предметами. Людина з розвиненим художнім смаком здатна розуміти й оцінювати стильову єдність предмета, відчувати зв'язок декоративного мистецтва з естетичними вимогами свого часу або минулих століть. Тому так важливо розвивати в учнях здатність бачити річ у середовищі, в інтер'єрі, у зв'язку з іншими речами, потрібними людині.

У посібнику визначено шість основних етапів декоративної роботи:

- 1) емоційне сприйняття творів народних майстрів;
- 2) пізнання художніх особливостей творів;
- 3) знайомство з історією та етапами розвитку декоративного мистецтва;
- 4) поглиблення уявлень про художній образ;
- 5) порівняння творів народного мистецтва з твором професійного декоративно-прикладного мистецтва;
- 6) художня практика учнів на основі естетичного засвоєння народної творчості і дійсності;
- 7) аналіз учнівських робіт.

Народне мистецтво в національній культурі українського народу посідає особливе місце. Воно відображає самобутність, художній ге-

ній народу: його поетичність, фантазію, образне мислення, мудру простоту поглядів і почуттів, оспівує кращі риси народного характеру – сміливість, гуманність, чесність, багатирську силу, оптимізм. Народ віками прагнув у художній формі виразити своє ставлення до життя, любов до природи, своє розуміння краси. Народне декоративно-прикладне мистецтво розкриває перед нами багатство культури народу, допомагає засвоїти звичаї, які передаються від покоління до покоління, навчає розуміти й любити прекрасне, привчає до праці за законами краси.

Сьогодні одним із найважливіших завдань, які стоять перед навчальними закладами, є відродження українського національного мистецтва, художньої освіти та естетичного виховання учнів. Необхідно формувати в них високі естетичні смаки, почуття прекрасного, уміння розуміти й цінувати твори народного декоративно-прикладного мистецтва, пам'ятки історії та архітектури, красу й багатство рідної природи.

Однією з основних організаційних форм сучасного розвитку українського народного декоративно-прикладного мистецтва є художні промисли. До сфери промислів віднесено майже всі види традиційної творчості та народного художнього виробництва, які з давніх-давен існують на території України: вишивки, узорне ткацтво, гончарство, розпис, художню обробку деревини, шкіри та ін. Тісне переплетення творчих проблем і виключно виробничих питань, нерозривний

зв'язок сучасних пошуків із художнім досвідом попередніх поколінь характеризують промисли як організацію особливого типу.

У кожному регіоні чи місті під впливом природних і кліматичних умов, особливостей побуту населення, характеру місцевої сировини та інших природно-історичних факторів виробляються свої художньо-технічні прийоми виробів. Переходячи з покоління в покоління, вони вдосконалювалися залежно від рівня розвитку культури і техніки. Сьогодні ці прийоми свідомо зберігаються в художніх промислах і визначають своєрідність творів народних майстрів.

Головним завданням посібника є розкриття тенденції етнографії

декоративно-прикладного мистецтва регіону, пізнання свого народу, залучення учнів до першоджерел національної культури, спонукання до серйозних роздумів над долею вітчизняної культурної спадщини, до усвідомлення багатомірності й глибини історичної пам'яті українського народу, досягнення витвореної сторіччями драматичних духовних змагань власної самобутності, пробудження і розвиток любові до мистецтва, адже справжнє мистецтво творить добро навколо нас.

Хай щастить Вам усім на ниві відродження, збереження і продовження кращих традицій народно-го декоративного мистецтва, зичимо Вам наполегливості у творчості!

З історії розвитку мистецтва на терені України

Мистецтво українського народу, як і інших народів, має багатовікову історію і своїм корінням сягає в глиб віків.

За кілька тисячоліть історичного розвитку в первісному мистецтві зародилися основні види мистецтва: архітектура, скульптура, живопис, декоративно-прикладне мистецтво. У декоративних візерунках відображалось уявлення людини про життя, довкілля. Це своєрідний код, розшифрувавши який, можна прочитати композицію елементів так само, як свого часу було прочитано шумерські клинописи та єгипетські ієрогліфи.

Археологічні знахідки на території України свідчать про те, що найдавніші пам'ятки мистецтва з'явилися ще в період пізнього палеоліту (25–15 тисячоліть тому). Палеолітичні стоянки, відкриті археологами в Києві (Кирилівська стоянка), у Мізині на Десні, у с. Пушкарях поблизу Новгорода-Сіверського та інші, дають цінний матеріал для визначення художньої діяльності первісної людини.

У поселеннях давніх мисливців, які жили великими родовими колективами, знайдені вироби з мамонтових кісток або рогів північного оленя – стилізовані статуетки жінок, птахів, звірів.

Багато предметів з кісток знайдено в Мізинському поселенні на р. Десні Чернігівської області. Привертають увагу умовні, узагальнено трактовані статуетки жінок з бивня мамонта, які мали культове призначення, вважалися оберегами домашнього вогнища, вирізані з кістки мамонта браслети, орнаментовані зигзагоподібними лініями, що мали символічне значення. Мізинські майстри використовували фарбу. Про це свідчить кольоровий візерунок на лопатці і щелепах мамонта, розписаних червоною вохрою. Це одне з ранніх і рідкісних живописних зображень у палеолітичному мистецтві Східної Європи.

Походження ромбічного орнаменту відоме з палеолітичної давнини до сучасності, протягом більше двох десятиків тисячоліть. У наш час, за етнографічними даними,

ромбічний орнамент у всій його багатогранності зустрічається у всіх народів світу.

Таку повсюдність ніяк не можна пояснити легкістю зображення саме ромбічної фігури: звичайний квадрат, теж широко розповсюджений у народних орнаментах, більш простий і легкий у виконанні, але з тисячоліття в тисячоліття різні народи в різних частинах Старого Світу з великою наполегливістю зображували ромби, створювали суцільний килимовий візерунок з ромбів або малювали символи родючості, в основі яких дуже часто був ромб. Уся система «ромбів з гачками», ретельно досліджена А.К. Амброзом, побудована на ромбі¹. Амброзом досліджені землеробські значки, відомі ще з енеоліту; більш ранній орнамент не увійшов до його схеми. Крім того, залишився нез'ясованим зв'язок землеробства з ромбічною формою символу родючості. Передбачається, що ідеограма «засіяне поле» нерідко являє собою квадрат, а не ромб, у чому, можливо, проявилось прагнення орачів до прямокутних, а не косокутних форм поля, ниви. Ромб як такий був констатований, але не роз'яснений, і знайти його розгадку в орнаментиці й реаліях землеробських племен було неможливо.

Розгадку несподівано підказало спостереження над структурою дентину бивнів мамонта. Палеонтолог В.І. Бібікова² в 1965 р. встанови-

ла, що поперечний або косий зріз мамонтової кістки створює на поверхні будь-якого виробу килимовий візерунок природного походження, складений із ромбів, які дотикаються та насуваються один на одного. Основні, первинні ромби дентину невеличкі – 0,5–0,8 мм по великій діагоналі, але все ж можна роздивитися неозброєним оком. Ромбики групуються у великі, теж ромбічні або зигзагоподібні, системи, які досягають 10 мм. Системи ці менш геометричні, не такі правильні, як первинні ромбики, але саме вони складають враження килимового візерунка на поверхні виробу з кісток.

В.І. Бібікова за допомогою свого відкриття пояснила походження ромбічного орнаменту, чітко вигравірованого на виробах з кісток з Мізинської пізньопалеолітичної стоянки на Чернігівщині.

Дослідниця переконливо довела, що ромби, ромбічний меандр та серії паралельних зигзагоподібних ліній є свідомим відтворенням первісним художником природного вигляду мамонтової кістки, її природного «килимового візерунка». Різний кут зрізу мамонтового бивня давав різні варіанти ромбічного «орнаменту» на самій кістці. Художник надав чіткості та суворой геометричності вихідним природним формам, але його прагнення покрити свої вироби всіма видами природного малюнка дентину, збільшити його і підкреслити глибо-

¹ Амброз А.К. Ранний земледельческий культовый символ // Советская археология, 1965. – № 3. – С. 14–27.

² Бибилова В.И. О происхождении мезинского палеонтологического орнамента // Советская археология, 1965. – № 1. – С. 3–8.

кими борознами гравірування не підлягає сумніву.

В.І. Бібікова правильно усвідомила ромбічний орнамент як вияв «уявлень про міць, силу, достаток», пов'язаних з мамонтом як головним джерелом їжі, а отже, і достатку.

Своє відкриття В.І. Бібікова застосувала тільки для геометричного мистецтва палеоліту, тільки до того часу, коли в первісних художників постійно перед очима був природний зразок – початкова форма для уподібнення та відображення.

Якщо ж ми з позицій цього відкриття подивимося на наступне, післяпалеолітичне, мистецтво кам'яного та бронзового віку, то побачимо, що ромбічний, або ж меандровий, килимовий візерунок, зигзаговий візерунок та характерні для мамонтового дентину нібито розірвані зигзаги та меандри продовжують існувати протягом кількох тисячоліть¹. Орнамент, який відтворює не чітку геометричність мізинських гравіювань, а природну, трохи переливчасту ромбоїдальність реальної мамонтової кістки, що прагне до геометричності, ми зустрінемо у великій кількості в культурах неоліту, енеоліту і навіть залізного віку. Є він на Балканах у культурах Старчево-Кьорьош, Вінча, Караново і Бонн; є в лінійно-стрічковій культурі та в Трипіллі-Кукутени. Доходить цей орнамент до Гальштата і до дипілонського живопису Греції².

Ромбо-меандровий орнамент зустрічається на посуді (особливо на ритуальних, щедро прикрашених посудинах), на глиняних антропоморфних фігурках – теж, без сумніву, ритуальних; на глиняних тронах богинь або жриць.

Ромб з'явився в пізньопалеолітичному мистецтві як свідоме відтворення малюнка мамонтової кістки, як узагальнюючий символ мамонта – блага. Усвідомлення малюнка дентина було, гадаємо, таким же повсюдним, як полювання на мамонта. Через посередництво ритуального татуювання (коли прості печатки створювали на тілі складні варіанти меандрового візерунка) ромбічний орнамент пережив побутування мамонтової кістки і дожив до землеробського віку. У землеробських культурах Європи ромбо-меандровий орнамент застосовувався і як магічний загальний фон на ритуальних речах, і як окремий знак, уособлений символ родючості. Той знак «засіяного поля», з якого ми почали екскурс углиб пам'яті, виявився не найпершим, а одним із наступних витків того довгого ланцюга, який тягнеться з кількатисячолітньої давнини. Ромбічний знак, відомий у багатьох варіантах, зокрема, ромб з відростками по кутах (ромб з гачками), відображав землеробську ідею земної та рослинної родючості, у чому відтворилася його нова, аграрна сутність.

¹ Рыбаков Б.А. Происхождение и семантика ромбического орнамента // Сб. трудов научно-исслед. ин-та худ. пром. – М., 1972. – Вып. 5. – С. 127–134.

² Рыбаков Б.А. Язычество древних славян. – М., 1981. – С. 89.

Археологи відзначають кілька етапів смислового розвитку давніх мотивів орнаменту, наприклад, «ромб з гачками»: спочатку це землеробський символ родючості, потім магічно-оберігаючий знак і язичницький символ, потім – прикраса, що зберігає традиційне місце знаходження, а далі – чисте прикрашання, орнамент¹.

Мистецтво первіснообщинного ладу розвивалося в тісному зв'язку з трудовою діяльністю. У постійній боротьбі з силами природи складалися релігійні вірування давніх мисливців, їхні уявлення про світ. Полювання було основною галуззю господарства первісних людей, єдиною формою їх існування. Велика роль надавалася магічним обрядам. Ось чому зображення тварин було головною темою первісного мистецтва.

Поступово змінюються форми господарства первісної людини, поряд із мисливством розвивається землеробство і скотарство. Епоха неоліту і бронзи – новий етап у розвитку первісного мистецтва. З цим же періодом пов'язана й поява кераміки, глиняного посуду.

У кінці IV–II тис. до н.е., у період анеоліту, у лісостепових районах Придніпров'я та Придністров'я розквітла славнозвісна Трипільська культура, названа за місцем перших знахідок, зроблених наприкінці XIX століття. Ця культура хліборобів і осідлих скотарських племен, які притаманне виготовлення розписної кераміки та спо-

рудження великих жител із глини, досліджена в багатьох поселеннях Правобережної України, на лісостепових просторах від Дніпра до Буга та Дністра. Трипільці майстерно виготовляли глиняний посуд, який прикрашали своєрідним багатоколірним орнаментом. Спіраль, округлі лінії та смуги – найпоширеніші мотиви трипільського орнаменту. Серед орнаментальних композицій на посуді розміщували стилізовані зображення людей і свійських тварин: собаку, бика, коня, козла та різних птахів, які влітались у загальний візерунок.

Мистецтво давніх слов'ян було тісно пов'язане з побутом. Різноманітні предмети хатнього вжитку, зброї, знарядь праці, одягу, різьблення по дереву, вишивки на тканинах, бронзові ювелірні вироби оздоблювалися яскравими своєрідними візерунками. Саме в цій галузі у створенні орнаментальних форм виявилася невичерпна фантазія і майстерність слов'янських митців. У їхньому мистецтві відбивалося своєрідне світосприйняття язичників, які обожнювали сили природи. Створені ними орнаменти й візерунки, зображення на предметах часто мали певний символічний зміст.

У IX–X ст. утворюється й міцніє могутня Давньоруська держава, що об'єднує численні слов'янські племена на землях від Балтійського до Чорного морів, від Карпатських гір до Заволзьких рівнин. Центром об'єднання руських земель був Київ.

¹ Амброс А.К. Раннеземледельческий культовый символ (Ромб с крючками). // Советская археология. – 1965. – № 3. – С. 27.

Піднесенню його з-поміж міст Стародавньої Русі сприяло вигідне географічне розташування – місто стояло на перехресті важливих торговельних шляхів між Заходом та Сходом, Європою та Азією. Тут розвивалися ремесла, розквітала торгівля. «Мати міст руських» – Київ зайняв провідне місце і в культурному, і в мистецькому розвитку.

За князя Володимира, у 988–989 рр., Русь приймає християнську релігію. Ця важлива політична подія була зумовлена історичною необхідністю і сприяла об'єднанню країни. Прийняття християнства створювало умови для більш тісних економічних і культурних контактів Русі не тільки з Візантією, а й з романським Заходом.

Разом із новою вірою Русь сприймала нові для неї форми середньовічного мистецтва, бо Візантія була на той час найбільш передовим осередком культури і мистецтва, спадкоємницею Риму та античних традицій. Нові шляхи художнього розвитку привели до значних змін і в мистецтві Київської Русі. Проте руські майстри не переймали механічно чужих прийомів та художніх уподобань, а переосмислювали їх, спираючись у своїй творчості на традиції слов'янського мистецтва, яке розвивалося протягом багатьох віків і мало глибоке коріння.

Художня культура слов'ян, збагатившись здобутками візантійського мистецтва, створила ґрунт для розвитку своєї рідної культури й мистецтва Київської Русі. Найвищого розвитку Київська Русь досягла за князя Володимира та його

сина Ярослава Мудрого. Від того часу дійшли до нас билини про Іллю Муромця, Добриню Никитича, Альошу Поповича, багато народних переказів. Тоді почали вести літописи, які й сьогодні сповіщають нам про історичні події того часу. З'являються й літературні твори.

Мистецтво цього часу розвивало давньоруські традиції. Проте в ньому відбувалися значні зміни, обумовлені розвитком суспільного життя і поглядів, зв'язками з мистецтвом інших народів. Протягом двох століть, що складають певний етап у розвитку української культури, можна помітити нові прийоми художнього пізнання світу, більш повного й реалістичного відтворення навколишньої дійсності.

Ще наприкінці X ст. німецький письменник Теофіл у трактаті «Про різні ремесла» ставив на одне з перших місць у Європі мистецтво Русі; візантійський поет Іоан Тцесцес (XII ст.) оспівував майстерність руського різьбяр, порівнюючи його з легендарним Дедалом. Італійський мандрівник XIII ст. Плано Карпіні захоплено описував роботу руського майстра Косьми, який вирізьбив із слонової кістки трон, оздобивши його золотом і коштовним камінням.

Друга половина XVI – перша половина XVII ст. в історії України були особливо напруженими. Піднесення національно-визвольного руху створило умови для розвитку сил народу, знайшло відображення і в його художній культурі. У ті часи тісно перепліталися визвольна і антифеодална

Зміст

ВСТУП	3
З історії розвитку мистецтва на терені України	7
Роль народного мистецтва у формуванні особистості	19
Мета і характер роботи з учнями на уроках декоративного мистецтва	24
Методичні рекомендації до проведення уроків декоративного мистецтва	30
Педагогічні умови формування творчої активності учнів на уроках образотворчого мистецтва	44
Писанка	66
Волокитинський фарфор	76
Вишивка	84
Різьблення по дереву	107
Коровай як символ обрядової традиції	119
Гончарство	127
Рекомендована література	141